

**M.NÍZANOVTÍN «TUTQÍN» ROMANÍNDA AZÍQ-AWQAT
ATAMALARÍNÍN QOLLANÍLÍWÍ**

Abishov Genjebay Matjanovich,
QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti, (PhD)
genjebaya@mail.ru

Xojamuratova Ariwxan Polatbay qızı,
QMU, Lingvistika (qaraqalpaq tili) 1-kurs magistrantı
xojamuratovaariwxan873@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18902577>

Annotaciya. *Bul maqalada kórkem shıǵarmalar tilinde ushurasatuǵın qaraqalpaq milliy taǵamları atları úyrenilgen. Onda dánli ósimliklerden hám sútten tayarlanatuǵın taǵam túrleri kórkem shıǵarma misalında analizlengen. Olardıń tayarlanıw usılları atap ótilgen.*

Tayanısh sózler: *milliy taǵam, palaw, zaǵara, góje, ayran, qaymaq, qatıq.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются названия каракалпакских национальных блюд, встречающиеся в литературных произведениях. Виды блюд, приготовляемые из зерновых культур и молока, были проанализированы на примере художественного произведения. Описаны способы их приготовления.*

Ключевые слова: *национальное блюдо, плов, загара, гоже, айран, каймак, кефир.*

Annotation. *This article examines the names of Karakalpak national dishes found in literary works. In it, the types of food prepared from grain crops and milk are analyzed using the example of a literary work. Their preparation methods are described.*

Keywords: *national dish, plov, zagara, kozhe, ayran, kaymak, katyk.*

Búgingi kúnde jáhán til biliminde kórkem shıǵarma tili – milliy tildiń bir bólegi, onıń ayırıqsha bir kórinisi sıpatında úyreniledi. Sonlıqtan, kórkem shıǵarma tilin, onıń stillik hám ózine tán lingvopoetikalıq ózgesheliklerin hár tárepleme izertlew áhmiyetli bolıp barmaqta. Gastronomiyalıq atamalar – tildiń milliy ózgesheligin súwretlewshi til birlikleri esaplanadı. Sonlıqtan, jazıwshı-shayırlar óz shıǵarmalarında óz xalqınıń milliyligin sáwlelendiriwshi taǵam atamaların qollanadı. Kórkem shıǵarma tilinde qollanılǵan taǵam atamaları da xalıqtıń milliy ózgesheligin anıqlawda belgili orın iyeleydi.

Qaraqalpaq tilindegi taǵam atamaları arnawlı túrde izertlenbegeni menen, olar haqqında ayırım maǵlıwmatlardı miynetlerde ushıratamız. Máselen, K.Xojabaevanıń maqalasında taǵamlarǵa baylanıslı sózlerdiń jasalıwı úyrenilgen bolsa [Xojabaeva K. 2000], S.Shınnazarova Qanlıkól govorındaǵı taǵam túrlerine baylanıslı ózgesheliklerdi anıqlaǵan [Shınnazarova S. 2001]. M.Mámбетmuratova óz maqalasında qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde awqat atamalarınıń beriliwi máselesin sóz etken [Mámбетmuratova M. 2009]. Q.Úsenova qaraqalpaq tiliniń etnografiyalıq leksikasına arnalǵan monografiyasında milliy dástúrlер menen birge,

dánli ósimliklerden, góshten hám súttan tayarlanatuǵın taǵamlarǵa toqtalǵan [Úsenova Q. 20025]. Sonday-aq, taǵam atamalarınń dialektlik ózgeshelikleri O.Dospanovtıń monografiyasında qarastırılǵan [Dospanov O. 1977]. Al kórkem shıǵarma tilindegi taǵam atamaların úyreniw qaraqalpaq xalqınıń milliyligin sáwlelendiriwde jazıwshı-shayırlardıń sheberligin, stilin anıqlawda úlken áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq xalqı ázelden sharwashılıq, balıqshılıq hám diyqanshılıq penen shuǵıllanǵanlıqtan, tiykarǵı taǵam túrleri gósh, sút hám dánli ósimliklerden tayarlanǵan. Olardan islengen taǵam atları M.Nızanovtıń shıǵarmalarında da ushırasadı.

Jazıwshınıń «Tutqın» romanında *zaǵara, qaymaq, júweri jarma, nan sorpa, sháwle, jarma, qatıq, palaw, góje, sók, ayran, gúrtik* sıyaqlı azıq-awqat atamalarınń qollanılǵanlıǵın kóremiz. Biz olardıń neden tayarlanatuǵının tómendegi misallar tiykarında kórip shıǵamız:

Jarma – qaraqalpaqlardıń tiykarǵı milliy taǵamlarınan esaplanadı. Eger dán digirmında maydalansa, ol jarmaǵa aylanadı. Jarma kóbinese júweriden islenedi. Bul taǵamǵa sút, qatıq, ayran qatıladı. Bul haqqında xalıq arasında «Diyqannıń úyine barsañ jarma isherseń», «Balıqshınıń teńi qarma, jarlınıń teńi jarma» degen danalıq gápler ushırasadı. Mısalı: Qaljan samarı menen júk jıynalǵan sabayaqtıń aldına otırıp, *jarmanı* shómish penen sapıra basladı [Nızanov M. 2024: 43].

Qaraqalpaqlarda jarma taǵamınıń *júweri jarma* degen túri bar. Ol júweri dánin maydalap (jarıp) tayarlanatuǵın jarmanıń bir túri esaplanadı hám xalıqta milliy taǵam sıpatında ónimli tayarlanǵan. Mısalı: – Ne pisireseń? - *Júweri jarma* [Nızanov M. 2024: 11].

Nan sorpa – ol, tiykarınan, nannan islenetuǵın taǵam bolǵan hám jeńil sińimli awqat sıpatında paydalanılǵan. Mısalı: – Qorıqpay-aq qoy... Ózge jurtlıq adam kórmegenge shıǵar... Ne pisireseń?– Bar bolsa *nan sorpa* pisir, *erik* salıp [Nızanov M. 2024: 11].

Palaw – gúrish, geshir, gósh, piyaz hám basqa da (erik, kishmish qosıp) zatları mayda quwırıp pisiretuǵın Orta Aziyada keń taralǵan mazalı taǵam túri. Ol da qaraqalpaqlar ushın milliy awqatlardan esaplanadı. Biraq basqa ayaqlarda (xalıqlarda) tayarlanatuǵın palawdan pariq qıladı. Palaw toyımlı awqatlardıń biri sıpatında asılatuǵın góshli milliy taǵamlardıń biri. Mısalı: Ekewi qosılmasa *palaw* bolmaydı [Nızanov M. 2024: 53].

Sháwle – taǵamı qaraqalpaqlarda milliy awqat retinde qaraladı. Ol gúrish óniminen tayarlanıp, góshli (yaki góshsiz) etip islenedi. Xalıqta onıń *másh sháwle*

túri de milliy taǵam sıpatında jumsaladı. Mısalı: Hayalı bizlerge erik salıp *sháwle* pisirip berdi [Nızanov M. 2024: 23].

Gúrtik – biyday yaki júweri unınan tayarlanatuǵın taǵam túri. Bul awqattın túrin túrkiy xalıqlar «bes barmaq» dep te ataydı. Gúrtik qaraqalpaq milliy awqatlarınıń ónimli tayarlanatuǵın túrлерinen biri bolıp, ol biyday yaki júweri unınan islenedi. Mısalı: Qarlıbay *qaq gósh* tóselgen *palawdı*, *gúrtik* salıp asqan súr góshti burınnan háwes etip, súysinip jeytuǵın edi [Nızanov M. 2024: 131].

Góje – qaraqalpaqlardıń milliy awqatlarınıń biri esaplanadı. Dán azıq-awqattın tiykarın qaraydı. Ol kelide túyilip, qawızınan ayırılıp, suwǵa pisirilgen jaǵdayda gójege aylanadı. Qaraqalpaq tiliniń taǵam atamalarına baylanıslı etnografizmlerinde gójeninń tómendegidey atamaları bar: *júweri góje*, *tarı góje*, *arpa góje*, *másh góje*, *lobıya góje*, *gúrish góje*, *Nawrız góje* hám taǵı basqalar. Gójege kóp jaǵdayda sút, qatıq, súzbe, ayran hám toraq penen asqatıladı. Ózgesheligine qarap *másh*, *lobıya* hám *gúrish*, may menen shajlanıp pisiriliwi múmkin. Xalqımızda «Jarasıǵı bolmaǵan jazı qurısın, asqatıǵı bolmaǵan ası qurısın» degen danalıq gáp bar. Mısalı: Bir *gójelik* bolsa bolar, - dep oyladı da, ornınan turdı [Nızanov M. 2024: 54].

Zaǵara – qaraqalpaq xalqınıń erte waqıtlardan berli paydalanıp kiyatırǵan súykimli taǵamlarınıń biri, nannıń bir túri. Ol júweri unınan tayarlanadı. Mısalı: – Apa! Apa! Qayaqqa barasań? Ketpe! Birge otırıp shay isheyik! Gulsim sheshem keshe eki *zaǵara* berip jiberdi... [Nızanov M. 2024: 5].

Sók – tarı ósimliginiń dáni qaynatılıp, soń onı qazanda otta quwırıp, kepeginen ayırıp alıńǵan dándi usılay ataydı. Sókke sút, qatıq, sarı may aralastırıp ta qollanıladı. Mısalı: – Qaljan jawıp bergен *zaǵara*, *sók*, *ayran* derlik Orınbor sháháriniń qarası kórinemen degenshe arqayın jetti [Nızanov M. 2024: 131].

Xalqımızda tarıdan kóp milliy awqatlar tayarlaǵan. Onı qaynatıp sók islegen. Sóktiń sarı mayǵa aralastırılǵan túri – maysók perzent tuwılǵanda hayal-qızlar ushın shashıw sıpatında berilgen. Xalqımız sókti qatıqqa aralastırıp ta ishken, sútke salıp qaynatıp góje islegen.

Qaraqalpaqlarda bulardan basqa sút ónimлерinen azıqlıq sıpatında paydalanılǵan. Máselen,

Qaymaq – pisirilmegen yaki pisirilgen súttiń betindegi qoyıw qabatın usılay ataydı. Qaymaq túrkiy jazba esteliklerde *shyak*, qazaq tilinde *qaymaq*; ózbek tilinde *qaymoq*; túrkmen tilinde *gaymak*; azerbayjan tilinde *gaymag*; qumıq tilinde *kaymak* túrinde qollanıladı. Mısalı: – Qoyagór! Jelininen *sút* emes *qaymaq* tamatuǵın toqalaqtı bir emes, on atqa da awmaspayman [Nızanov M. 2024: 7].

Qatıq – pisirilgen súttiń uyıǵan túri, uyıtılǵan sút. Mısalı: – Kúyew bala, sál kútetur, mınaǵan *qatıq* qatıp alayın [Nızanov M. 2024: 43].

M.Nızanovtıń «Tutqın» romanında bulardan basqa gósh, un hám gúrishten tayarlanatuǵın qaraqalpaqlardıń kúndelikli turmısında jiyi qollanıwshı, xalıqtıń ózine tán milliy taǵamı atamaları, sonday-aq, *chak-chak*, *cheburek*, *pirog*, *qızdırma* sıyaqlı azıq-awqat atamaları ushırasadı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, jazıwshı bul romanında azıq-awqat atamaların sheber qollanǵanlıǵın kóremiz. Ol arqalı xalqımızdıń milliy ózgesheligin sáwlelendire alǵan. Biz kórkem shıǵarmalarda berilgen taǵam atamaların úyreniw arqalı qaraqalpaqlardıń etnografiyasın, onıń túrkiy xalıqlar menen uqsas hám ayırmashılıq tárepin salıstırmalı analizlep baramız.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Доспанов О. Қарақалпақ тили кубла диалектинің лексикасы. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977. – 263 б.
2. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. I том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2023. – 400 б.
3. Мәмбетмуратова М.Т. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлигинде аўқат атамаларының берилиўи // ӨзР ИА ҚҚ бөлими хабаршысы. – Нөкіс, 2009. – №3.
4. Нызанов М. Тутқын. – Нөкіс: «Жети ықлым», 2024. – 288 б.
5. Ысенова Қ. Қарақалпақ тилинің этнографиялық лексикасы. – Нөкіс: «Bilim», 2025. – 136 б.
6. Хожабаева Қ. Тағамларға байланысly сөзлердің жасалыўының морфологиялық усылы // ӨзР ИА ҚҚ бөлими хабаршысы. – Нөкіс, 2000. – №2.
7. Шыназарова С. Қанликөл говорындағы тағам түрлерине байланысly гейпара өзгешеликлер мәселесине // ӨзР ИА ҚҚ бөлими хабаршысы. – Нөкіс, 2001. – №4.